

Мирољуб А. Милинчић¹

ПОВОДОМ ДАНА ПЛАНЕТЕ ЗЕМЉЕ

Планета Земља је била, јесте а, из перспективе садашњих генерација и поодмакле научно-технолошке револуције, односно изграђене биотехносфере, и остаће једини универзални простор (дом) човечанства есенцијално значајан за задовољење његових биолошких, производних и аспиративних потреба. Суштинска зависност, односно материјална основа егзистенције, овог глобалног система, увек је била и остаће једномерна и води од планете Земље, као физичке основе, ка биолошким и антропогеним системима. У супротном смеру ова зависност је квалитативна, и то у широком опсегу структуре и организације простора, ценотичких односа, функционалних веза, квалитета и др.

Иако је идеја о Земљи као „живом“, а тиме и рањивом, организму вероватно стара колико и људски ум² историјска анализа односа човечанства, током 10000 година људске цивилизације, према њој не указује да је оно тога увек у потпуности и било свесно³. То се нарочито односи на два века дугу етапу „индустријског друштва“ током које је аутаркичним и/или индолентним, односно економски и еколошки скућим, начином живљења и развоја створен до тада, по квантитету и квалитету, невиђен обим планетарне антропопресије. Развој на оваквим претпоставкама постао је негација самог себе, и довео до антагонизма и противуречности два основна планетарна подсистема (природу и људско друштво).

Најугроженији су они медиуми и добра Земље за која ниједан појединац и/или национална влада лично није била одговорна (ефекат стаклене баште, повећање радиоактивности, озонски омотач, стање светског мора, диверзитет живота и др.), а која угрожавају опстанак човечанства и живота (биосфере) уопште. У условима нарастања свести о стању, значају и

---

¹ Др Мирољуб Милинчић, доцент, Географски факултет, Београд.

² Још су стари Грци име *Геа* користили за земаљско божанство. Крајем XVIII века James Hutton је изнео прва научна схватања о „живућој“ Земљи да би од почетка XX века овај приступ био прихватан код већег броја геопросторних научних дисциплина. Током друге половине XX века James Lovelock је научним методама коначно и верификовао хипотезу - Геа као живи организам (“The Gaia Theory”; “The Ages of Gaia”).

³ Историја човечанства доказује да су бројна друштва непознавањем и неуважавањем геопросторних закона сама себе “избрисала” са лица Земље, односно да нису издржала искушења времена у коме су егзистирала.

суштинској зависности човечанства од својстава геопростора (*Lebensraum*) и односа према њему (однос објективно - субјективно) брзо је еволуирао од аутаркичног и индолентног до хиперсензибилног. Тако је проблем стања, баланса и одрживости основних ресурса и услова на Земљи актуелизован до нивоа кључног развојног и егзистенцијалног питања савремене цивилизације. Уважавање овакве страхом за будућност надограђене „реалности“ инстинктивно је условило да глобални проблеми планете Земље кулминирају дотле да су признати као прворазредна детерминанта свеукупног опстанка и развоја⁴.

Дан планете Земље – дан повратка разуму

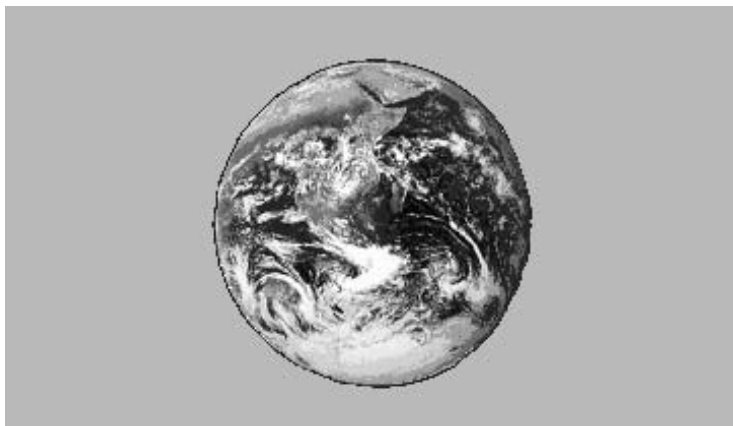
Почетком друге половине XX века, у условима глобалног нарастања еколошке кризе и изразите идеолошке, политичке, економске и друге подељености и сукобљености света, јављају се многобројни појединци, невладине и владине организације и иницијативе (са значајним утицајем и компетенцијама), у обликовању свести националних и међународних политичких елита и јавног мњења да су питања опстанка човечанства, глобалног живота и саме планете Земље '*res publica*', односно да се тичу „сваког“ разумног и одговорног чиниоца савременог света. Једна од таквих иницијатива да подељени свет треба да се уједини око заједничког циља - очувања планете Земље, покренута је 1969. године од стране Johna McConnella, који је касније био и аутор прокламације Дана Земље, на Унесковој Конференцији о заштити животне средине⁵. Идеја обележавања Дана Земље требала је да обезбеди посебан дан када ће сви људи, без обзира на постојеће и потенцијалне разлике, своју пажњу усредсредити на заједнички проблем - проблем очувања Земље као заједничког и јединог дома човечанства. Појам „Дан Земље“, који раније није био у формалној употреби, ауторизован је и ексклузивно се могао употребљавати само у сврху промовисања ове идеје и акције. Обележавање овог дана је од самог почетка, иако уз формални политички подстицај сенатора Gajlorda Nelsona⁶, своје упориште нашло у академским (универзитети и студентски домови) и образовним круговима и интелектуалној елити САД. Тако је овај апел, на

⁴ Ово је класичан пример реакције у складу са позицијама дисеционизма који подразумева да су одлуке мањим делом производ размишљања а углавном резултат акција инспирисаних подсвешћу и инстинктом.

⁵ Исте године он је дизајнирао заставу планете Земље.

⁶ Током 1971. године сенатор Нелсон предложио је “Недељу Земље” (обележава се сваке године у трећој недељи априла), а Конгрес САД и председник Џералд Форд су 1975. званично подржали обележавање Дана Земље.

изненађење многих, резултирао првим масовним митинзима и демонстрацијама у име проблема животне средине, прозваним „Национални скуп о животној средини“, на којима је широм САД-а учествовало више од 20 милиона људи. Великим интересом, масовношћу и ентузијазмом јавности за ову проблематику створене су претпоставке за остварење жељеног циља да се глобални проблеми животне средине и будућности света, која је с њима у вези, наметну политичкој елити и естаблишменту као прворазредна сфера будућих интересовања савременог света, а тиме и ових проблема на светску политичку сцену.

Слика 1. – Застава планете Земље – симбол новог миленијума

Датум обележавања „Дана Земље“ предложио је John McConnell, а усвојен је прокламацијом УН-а са три основне поруке: мир, праведност и брига о планети Земљи. Избор датума и места објаве прокламације није био случајан већ је имао пуно симболичко и научно оправдање. Датум обележавања везан је за пролећни еквиноциј (21. март), односно дан када је сунце у равни екватора и када су обданица и ноћ (светло и тама) подједнако заступљени на обе Земљине хемисфере. Церемонија објаве прокламације и проглашења „Дана Земље“ обављена је у Сан Франциску 21. марта 1970. године у 14 часова (у 19 часова по Гриничу), у истом тренутку када је 1945. године у овом граду потписана и Повеља УН. Одлуком генералног секретара УН, од 26. фебруара 1971. године тренутак пролећног еквиноција (20. или 21. март) церемонијалним звоном мира се обележава и у самом седишту УН у Њујорку.

За протеклих 35 година обележавање Дана Земље је стекло и оправдало широку међународну подршку и постало једно од најмасовнијих међународних активности коју подржава мрежа од преко 12000 орга-

низација из 174 земље⁷. Ова иницијатива се доказала као успешан катализатор јачања јавне свести, еколошког просвећивања, акција, промена и утицаја појединаца и група у решавању глобалних еколошких проблема и одрживог развоја.

Иако ће овај прилог бити на трагу најстарије човекове жеље - жеље за сазнањем, његов суштински циљ није у пресуђивању и решавању мистерије да ли је настајање планете Земље и њених основних сфера, укључујући и сам живот, резултат креације „тајанствених сила“ или игре природе (*Lusus naturea*). Без обзира на врлине и мане географске науке у интерпретацији сложених појава и процеса, циљ је да се планета Земља и њено окружење представи као уникалан, динамичан и отворен систем чија структура и функционалност није агрегат случајно датих елемената и веза, већ, пре свега, као сложено и међусобно тесно повезано системско окружење реалног света материје неживе и живе природе. Треба указати да у сложеним релацијама стања и очувања овог глобалног система човек, као појединац, и човечанство у својој укупности имају све значајнију улогу, а тиме и одговорност.

Задатак географске науке, која је подједнако удаљена од елементарних компоненти живе (ћелије) и неживе (атома) природе, на једној страни, и глобалног живота (биосфере) и простора (Сунчевог система и Космоса), на другој, и овог рада је да да прилог за подсећање и проширивање видика код што већег броја људи о коренима, еволуцији, садашњем стању и могућој судбини планете Земље и тиме допринесе обележавању Дана Земље.

О питању настанка планете Земље

Питање настанка Земље, њене неживе и живе природе, старо је колико и људски ум. Разматрање овог проблема било је својствено за све до сада познате цивилизације и религије, нарочито филозофе, научнике многобројних специјалности и теологе. И поред дуготрајних и интензивних дебата и уложеног напора оно никада није губило на актуелности. Заправо, због свог фундаменталног и друштвеног значаја, оно је од искона једно од највећих, универзалних, централних и вечних питања људског интересовања. Фазе привидног смањења занимања за поједина од ових питања, као током средњег века у западној Европи, последица су доминације црквених догми у њиховом тумачењу и позиција Цркве у друштвеној хијерархији.

---

⁷ Током 2005. год. акција је окупила више од милијарду људи из преко 200 земаља.

Јасна представа о настанку Земље, које ни дан-данас нема, потпомогла би целовиту реконструкцију еволуције како појединих система живе и неживе природе, тако и претпоставке за прогнозирање њене укупне будућности. Такође, била би решена питања савременог састава и енергетског потенцијала (топлота, гравитација, магнетизам, електрицитет, радиоактивност), али и поједине друге ништа мање важне дилеме: да ли се Земља хлади или загрева, сажима или шири, стари или подмлађује и др.

У протеклом времену конципиране су многобројне хипотезе (теорије и модели) различитих религијских учења, научних сазнања и тумачења других провинијенција. Међутим, ниједна од њих посебно није успела да понуди целовито објашњење, логички кохерентно, а утемељено на емпиријској анализи. Напротив, свака од њих појединачно има мање или веће слабости, а често и неодржива тумачења. Заправо, појединачно ниједна теорија није апсолутно уверљива, а самим тим ни универзално прихваћена. Ово непостојање довољне, често ни нужне, сагласности у сразмери је са сложености и актуелношћу питања и присутном предметизацијом и идеологизацијом тумачења.

Најзначајнији број присутних научних хипотеза, и поред испољених разлика, могао би се условно груписати у две групе: хипотезе о првобитно „усијаној“ Земљи и хипотезе о првобитно „хладној“ Земљи. Према првој групи хипотеза, сада доминантно одбачених, Земља се постепено хлади, сажима и стари. Друга група, сада доминантно прихваћених, хипотеза указује да унутрашња топлота Земље није исконског порекла већ се непрекидно обнавља, условљавајући сталну активност природних процеса и њено непрекидно подмлађивање.

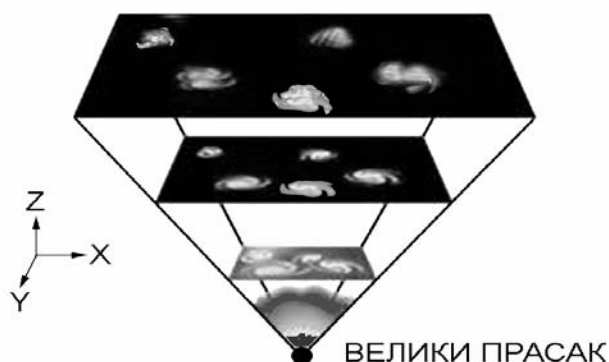
Код већине научних хипотеза XIX и XX века, и поред значајних разлика, могуће је апострофирати и нека заједничка (усаглашена) полазишта:

- старост планета Сунчевог система, рачунајући и Земљу, процењује се на 4,5 до 5 милијарди година;
- планете, сателити, астероиди и комете настају истовремено или „незнатно“ касније од Сунца и
- материја од које су изграђене планете, сателити, астероиди и комете откинута је, највећим делом, од Сунца.

Настанак Земље и њених сфера

„Почетак“ настанка Земље, као дугог и сложеног процеса, датира од пре 5 милијарди година, или 15 милијарди година након „Великог праска“ (‘Big Bang’) - тренутка рађања Универзума, односно настанка материје

је, простора и времена. У систему једне од новостворених звезда – будућег Сунца, као безначајно малог дела ондашњег Космоса, велики ротирајући облак хладних честица гаса и прашине почео је, услед убрзања турбулентних кретања, да се диференцира на мање вртлоге (глобуле) из којих су настале „протопланете“⁸. Међусобно сударање и сажимање чврстих честица унутар овог полазног недиференцираног конгломерата материје, нарочито у централним деловима глобула, омогућавало је образовање грумења – хладних и чврстих „ембриона“ будућих планета. Глобуле су се брзо сажимале, а гравитација унутар њих појачавала. Она је према свом средишту привлачила све више чврстог материјала и тако акумулацијом увећавала масу материје „ембриона“ планета.

Слика 2. – Претстава настанка и ширења Космоса

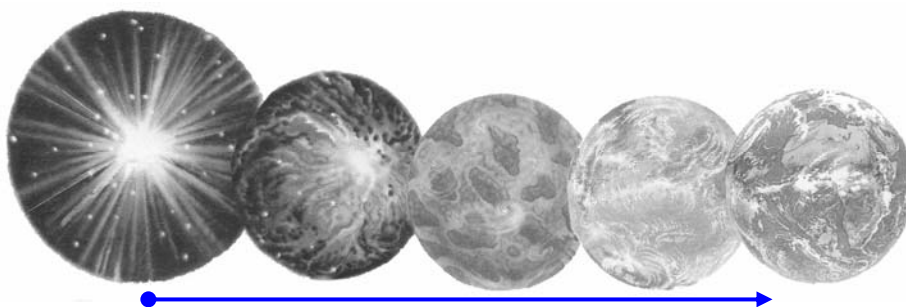
Нарастање масе будућих планета унутар глобула у почетку је било врло интензивно а затим, због црпљења чврстих честица у сопственим гравитационим просторима, све спорије. Тако је, силом гравитације „ембрион планете“ Земље, пречника 1 km, у релативно кратком времену (10.000-20.000 година) увећан до планете пречника 1.000 km а, за следећих 400-500 милиона година до приближно данашњих димензија Земље (средњег пречника 12.742 km, обима 40.000 km, површине 510 милиона km² и масе од $5,972 \times 10^{21}$ t)⁹.

У следећој фази еволуције Земље, пре око 4,5 милијарди година, отпочео је даљи преображај првобитне материје. Услед деловања процеса

⁸ На основу проучавања дискова прашине који се формирају око младих звезда претпоставља се да се планете почињу стварати око три милиона година после звезда.

⁹ На површину Земље годишње из свемира доспе око 40.000 t материјала (метеорита и космичке прашине).

гравитационих сила, трења, распадања радиоактивних елемената и других узрока дошло је до наглог повећања температуре, њеног усијања и растапања - претварања у „течно“ стање. Унутар ове усијане и житке масе интензивно су се одвијали процеси гравитационе и хемијске диференцијације материје.

Слика 3. – Развој Земље од гасовитог облака до планете

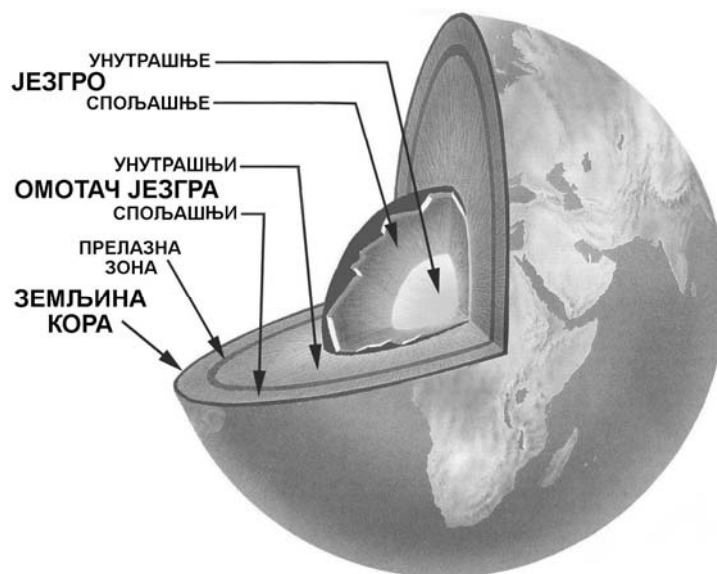
Прво су се отапали минерали и минерални агрегати богати силицијум-диоксидом. Тај „растоп“ или магма, као лакши, кретао се према површини, а остали теже топлив материјал, иначе веће специфичне тежине, „тонуо“ је према унутрашњости Земље. Тако су најтеже честице „урањале“ према средишњем делу, а према површини Земље су се диференцирале све лакше и лакше. Тако су се формирале унутрашње сфере - омотачи Земље различитих специфичних тежина, од 2,7 у литосфери до 12,5 g/cm³ у језгру.

На основу физичких својстава и превладавајућег учешћа хемијских елемената у појединим деловима Земље издвојено је неколико сфера и прелазних зона. Од површине према језгру диференцирају се: Земљина кора (континентална, океанска и контактна), Омотач језгра (горњи и доњи), и Језгро (спољашње и унутрашње).

Унутрашња грађа Земље реално је знатно сложенија. Овде се пре свега имају у виду површине дисконтинуитета од којих се, по свом значају, издвајају: Мохоровчевићев или „Мохо“ /М/ дисконтинуитет (процењене моћности 0,2-3 km) на дубини од око 50 km испод континента а 5-10 km испод океана и Гутемберг-Вихертов дисконтинуитет на дубини од 2.900 km. Ове две површине истовремено представљају границе између три основне сфере у Земљиној унутрашњости: „Мохо“ између Омотача језгра и Земљине коре и Гутемберг-Вихертов између Језгра и Омотача језгра.

Земљина кора (литосфера) је чврст спољашњи омотач Земље настао постепеним хлађењем и очвршћавањем усијане материје током дугих

процеса израчивања Земљине топлоте. У почетку то су биле мање и веће енклаве танке очврсле коре у „мору“ усијаног и растопљеног материјала. У процесима поновног разламања, претапања и обнављања појединих делова очврсле коре њена површина и дебљина стално се увећавала и консолидовала.

Слика 4. – Схема унутрашње грађе Земље

Формирањем прве чврсте коре завршио се звездани стадијум развоја и отпочео дуг геолошки развој планете Земље. У току ове фазе развоја, која још увек траје, Земљина кора се, мањим или већим интензитетом, непрестано мења. Заправо, током геолошког развоја изглед Земљине коре (рељефа) представља резултат перманентног и антагонистичког деловања унутрашњих (ендогених) и спољних (егзогених) сила и процеса. На њен изглед и динамику, нарочито током последњих векова, велики утицај има и све сложенија активност човека – антропогени фактори и модификатори у еволуцији рељефа.

Земљина кора је хетерогеног састава, старости и постанка. Са просечном дебљином од 33 km њој припада мање од 1% запремине и 0,5% масе Планете. Према дебљини и саставу разликују се три типа коре: континентална, океанска и контактна или кора прелазних делова. Континенталну кору као најстарију (преко 3,5 милијарде година) карактерише слојевита грађа (седиментни, гранитни и базалтни слој) и максимална моћност ко-

ја у зони континенталних плоча и великих планинских масива достиже 70-80 km, а понегде и преко 120 km. Океанска кора је најмлађа, најтања (5-10, максимално до 40 km) и најлабилнија. Састоји се из два слоја: горњег - тањег (седиментног) и доњег - дебљег (базалтног). Кора прелазних делова је карактеристична за ободне делове континента (континентални шелфови) и представља границу између прва два поменута типа коре.

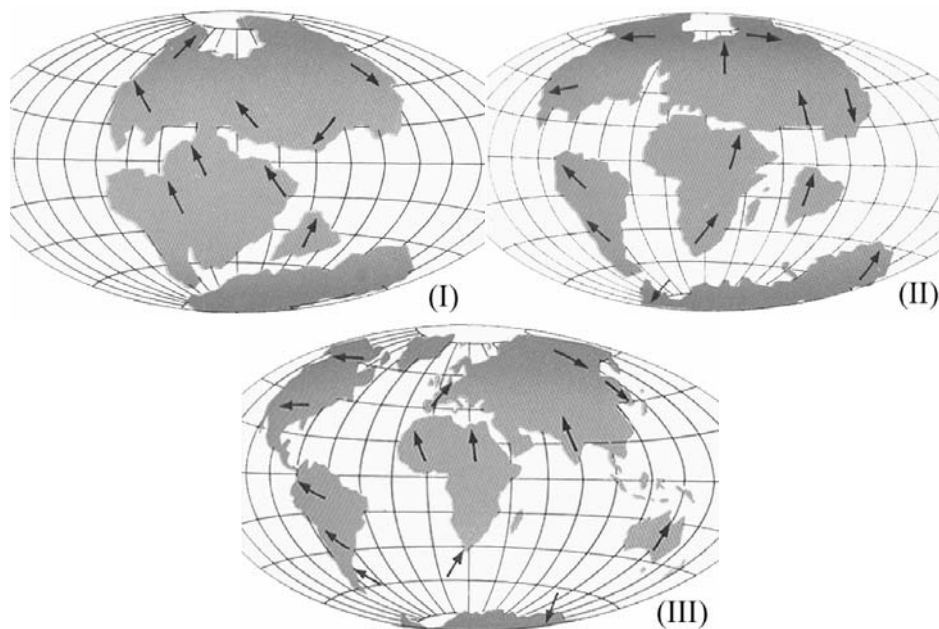
У грађи Земљине коре учествују три врсте стена. То су:

1. Седиментне стене (пешчари, кречњаци, глине, лес, шљунак, гипс и др.) настале таложењем и дијагенезом органских и неорганских материја;
2. Магматске стене, створене консолидацијом магме, које могу бити дубинске (гранит, сјенит, габро, диорит, перидотит и др.) или настале њеним изливањем на Земљину површину - површинске (андезит, базалт, дијабаз, трахит, мелафир, дацит и др.) и
3. Метаморфне стене (мермери, кварцити, шкриљци, гнајсеви и др.) настале трансформацијом седиментних и магматских стена. Процес метаморфозе се одвија под утицајем високих температура и притисака који владају у Земљиној унутрашњости.

Хетероген састав и изразита неравномерност заступљености појединих хемијских елемената у Земљиној кори такође је значајан фактор њене сложености. У тежинском саставу хемијских елемената доминирају: кисеоник (O) - 49,13%, силицијум (Si) - 26%, алуминијум (Al) - 7,45%, гвожђе (Fe) - 4,2%, калцијум (Ca) - 3,25%, натријум (Na) - 2,4%, калијум (K) - 2,35%, магнезијум (Mg) - 2,35%, водоник (H) - 1% и др. Тако ових 9 најзаступљенијих елемената Периодног система учествује са 98,13%, а осталих 105 са само 1,87% масе Земљине коре. Због релативно високог садржаја силицијума (Si) и алуминијума (Al) Земљина кора се често назива и „сиал“ сфера.

Омотач језгра („сима“ сфера) захвата простор између Мохо и Гутемберг-Вихертовог слоја и достиже дебљину до 2.800 km. Његова структура није хомогена. На 670 km дубине је прелазна зона, односно контакт унутрашњег или чврстог и спољњег или полурастопљеног омотача. Горњи део спољашњег омотача, приближно на дубини од 250 до 400 km, назива се астеносфера.

У вискозним својствима астеносфере треба тражити узроке вулканских активности, земљотреса и померања континенталних плоча. Модели о кретању блокова Земљине коре и настанку океанског дна полазе од претпоставке да се материја астеносфере (магма) налази у растопљеном стању и да је изложена сталним конвективним струјањима. Под утицајем високих температура и притиска дуж великих процепа у литосфери, на местима размицања континенталних блокова, избијањем растопљене материје из астеносфере ствара се млада кора океанског дна састављена од базалта.

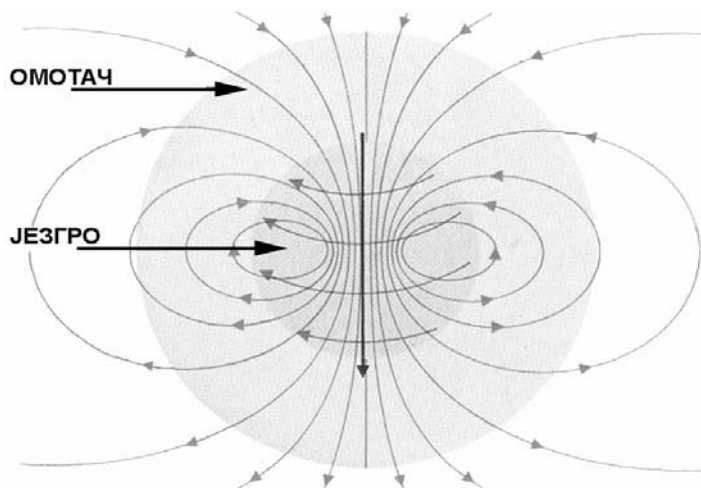
Слика 5. – Схема кретања континенталних блокова: (I) – пре 175 милиона година; (II) – пре 65 милиона година; (III) – пре 10 милиона година

Земљино језгро се налази на дубини од 2.897 km. Има полупречник од 3.576 km (56% полупречника Земље) и заузима 16% укупне Земљине запремине. У његовој грађи се разликује неколико концентричних сфера дисконтинуитета. Најбоље је изражена она на дубини од 5.086 km, која је узета за условну границу и поделу језгра на: унутрашње, у чврстом, и спољашње, у вискозном стању. Полупречник спољашњег језгра је 2289 km, а унутрашњег 1.287 km.

Осим извесних количина (10-20%) „лакших“ елемената, највероватније једињења силицијума, магнезијума и сумпора, најзначајније учешће у саставу Земљиног језгра имају гвожђе, никл („нифе“ сфера) и други тежи елементи који су се овде концентрисали у дуготрајним процесима диференцирања елемената и једињења. Као последица овакве концентрације материјала, уз раст притиска и температуре, специфична тежина у Земљином језгру расте од 10 g/cm^3 на периферији до $12,7 \text{ g/cm}^3$ у средишту. Зато Земљино језгро са 1/6 Земљине запремине, представља 32% њене масе.

Различите брзине ротације омотача и спољног течног језгра у стално конвективно, односно узлазно струјање растопљене материје у њему изазива електронске струје које индукују и регенеришу најзначајнији део (90%) природног магнетизма Земље који се манифестује у виду фор-

мирања магнетосфере – Земљиног магнетног поља. Оса магнетних полова је, за разлику од географских, историјски промењива (палеомагнетизам) и у савременим условима са осом ротације Земље заклапа угао од $11^{\circ} 33'$.

Слика 6. – Формирање магнетног поља Земље

Атмосфера

Атмосфера је гасовит омотач Земље (тежине $5,14 \times 10^{15}$ t) који се с њом окреће око заједничке осе ротације. Од свог настанка до данашњих дана, она је у сталним и динамичним променама – нарочито у квалитативном погледу. Зато се атмосфера често и дефинише као систем динамички уравнотежене нестабилности (ДУН). Читав ток њеног развоја условљен је и повезан са еволуцијом литосфере, хидросфере, а нарочито биосфере, односно животом као глобалном појавом на Планети¹⁰. Без атмосфере еволуција Земље би била сасвим другачија а изглед топографске површине сличан Месечевом. Такође, појава прве примитивне атмосфере уважава се за почетак историје Земље као планете.

Примарна атмосфера је настала у најранијим фазама формирања Земље и састојала се махом од водене паре, чврстих честица, дима и гасо-

¹⁰ За разлику од атмосфере Земље квалитативни састав атмосфера Плана на којима не постоји живот знатно је уравнотеженији. Зато даљинска детекција састава и динамике атмосфере појединих Плана постаје кључни индикатор у потрази за животом у Сунчевом систему и Космосу уопште.

ва: CO₂, N₂, SO₂, H₂, Cl₂ и др. По саставу је била по свему слична саставу данашњих вулканских гасова. Кисеоник је у овој фази еволуције атмосфере, због његове велике потрошње у процесима сагоревања и оксидације, присутан само у траговима.

Временом је ова атмосфера, услед великог зрачења и прегрејавања, интензивно уништана, али упоредо и обнављана, масено увећавана и, у контексту даље еволуције глобалног система планете Земље, оплемењивана. Њено обнављање и увећање се доминантно одвијало кроз процес ослобађања гасова из Земљине унутрашњости, а оплемењивање кроз промену садржаја гасова и смањења садржаја чврстих честица и дима. Стварање ове „нове“, а за еволуцију живота пресудно значајне, атмосфере текло је споро и поступно. Појава првих алги (пре 3,5 милијарди година), а тиме и процеса фотосинтезе, омогућила је повећану продукцију кисеоника. Временом, захваљујући овим променама, у Земљиној атмосфери се концентрисала све значајнија количина азота и кисеоника, а самим тим и озона, нарочито у висинском појасу од 20 до 70 km.

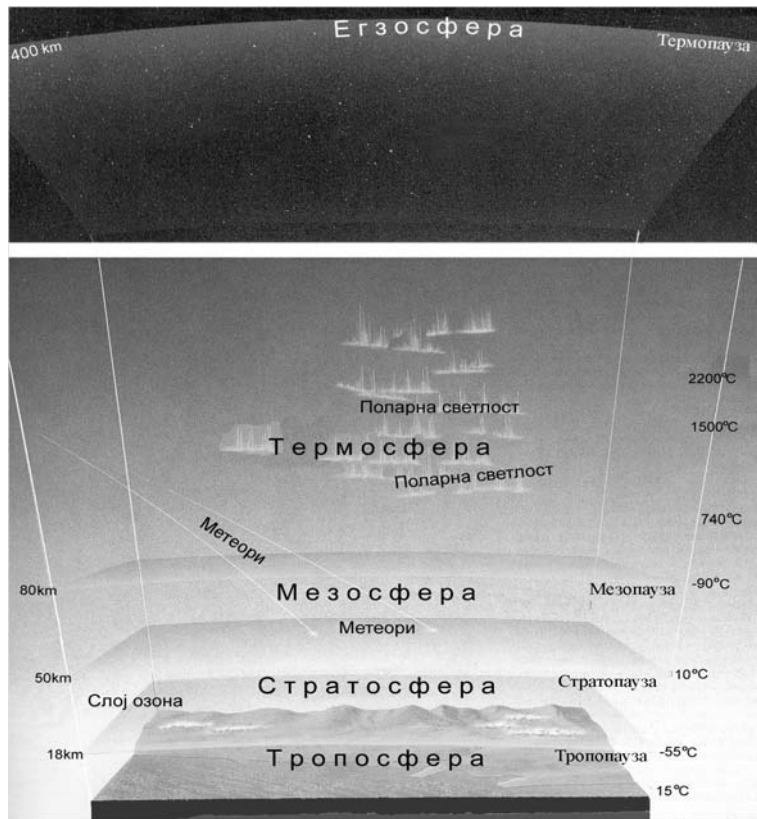
Еволуцијом атмосфере у правцу све веће способности за апсорпцију космичке радијације, нарочито UV спектра, и смањење њеног смртоносног деловања створени су знатно повољнији услови за одржање и еволуцију живог света. Следећи преломни тренутак у њеној еволуцији десио се пре 400 до 600 милиона година, односно током камбријумске „експлозије живота“ у воденим басенима и силурске „експлозије живота“ на до тада беживотном копну. Свеукупна експанзија живота је водила даљем знатном повећању продукције и укупне концентрације кисеоника у атмосфери¹¹.

Узлазна линија концентрације кисеоника у атмосфери повремено је нарушавана у периодима интензивирања вулканских активности, удара крупнијих метеорита у Земљу као и других поремећаја. Савремена квази-константна равнотежа састава атмосфере (азот – 78,09%, кисеоник – 20,94%, аргон - 0,9%, угљен-диоксид - 0,03%, неон, хелијум, метан, криптон, сенон и др.), а нарочито количине кисеоника и угљен-диоксида,¹² поремећена је активношћу човека, првенствено интензивним процесима деградације и уништавања шума и сагоревања екстремно великих количина фосилних горива и др.

---

¹¹ Највећи део кисеоника у атмосфери биолошког је порекла, односно потиче од процеса фотосинтезе.

¹² Концентрација угљен-диоксида расте годишње за 0,4% и уважава се за један од главних узрочника глобалног раста температура, све израженијих температурних екстрема и глобалне нестабилности атмосфере. Тако је у тропском појасу честина најразорнијих олујних ветрова, у четвртој и петој категорији Сафир-Симсонове скале, за 35 година удвостручена.

Слика 7. – Вертикална структура савремене атмосфере

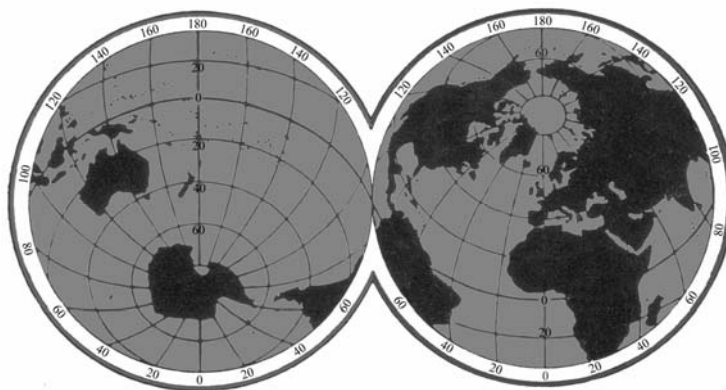
Промена ваздушног притиска, температуре и физичко-хемијских особина ваздуха са порастом висине утиче на изразиту вертикалну структуру атмосфере. Иако би се њена горња граница могла означити на висини од 1.500 km највећи део укупне масе од $5,1 \times 10^{15}$ t концентрисан је у њеним доњим слојевима. До висине од 5 km концентрисано је 50%, а у тропосфери (8 km у поларним и 16-19 km у екваторијалним областима) 80% укупне масе атмосфере заузимајући запремину од 6×10^9 km³. До висине од 36 km сконцентрисано је 99% укупне масе атмосфере.

Хидросфера

У завршним фазама еволуције и настанка првобитне литосфере и атмосфере формирана је и примарна хидросфера. Настала је процесима

кондензовања водене паре у атмосфери и излучивања падавина на Земљину површину. Ово се десило оног тренутка када су се први већи делови Земљине коре охладиле до испод тачке кључања воде, тако да се она могла сакупљати у њеним удубљењима. Међутим, тадашња хидросфера је дуго представљала већа и мања удубљена испуњена врелом водом која је интензивно испаравала. Њено обогаћивање до данашњег обима било је пропорционално интензитету нарастања атмосфере и расхлађивања Земљине коре.

Иако на хидросферу у свим агрегатним стањима отпада мање од 0,01% масе Планете, она је са $1,4-1,6 \times 10^9 \text{ km}^3$ запремине њен најзначајнији животни медијум и макрокомпонента доминантног хоризонталног (преко 71% површине Планете) и врло разуђеног вертикалног (од тропопаузе до 10 km у дубину литосфере) распрострањења (не рачунајући физички и хемијски везану воду). Осим хидросфере и криосфере вода у знатним количинама учествује у грађи биосфере (65-95% укупне тежине), атмосфере, педосфере и литосфере. Тако је, осим живота, ова површинска преминација водених површина („водена“ кугла, или плава планета)¹³ свакако највећа специфичност планете Земље у безграничном пространству Космоса. Зато се решавање мистерије постојања живота у свемиру у највећој мери везује за проналажење воде, главног састојка живота онаквог каквог га ми познајемо.

Слика 8. – Однос водених и копнених површина на јужној – „воденој“ и северној – „копненој“ полулопти

¹³ На јужној или тзв. воденој полулопти, са центром у близини обала Новог Зеланда, однос воде и копна је 91:9%, а на северној или копненој, са центром на југозападу Француске, однос је 53:47%. Заправо, овако су и континенти својеврсна острва у океанима.

Вода је врло покретљива и представља универзалног ствараоца, извор живота (архетипска свест о настанку живота) и фактор његовог одржања. Зато се за њу, иако компоненту мртве природе (оксид водоника), често каже да представља „крв Земље“. У скоро свим митологијама света вода представља зачетак свих ствари – све се рађа из воде.

Вода је вероватно била и остала најједноставнија од свих течности до сада познатих човеку и управо је то разлог да је сматра обичном, али и да са њом оствари најзначајнију прогресију сложености односа. Данас човечанство представља једног, од свеже воде, најзависнијег конститутивног елемента биосфере.

Педосфера

Иако педосфера често није јасно ограничена, под овим појмом се подразумева површински растресит слој Земљине коре (земљиште или тле) који представља основу примарне органске продукције. Оно водом и храњивим материјама снабдева биљке које су примарни трансформатор и произвођач органске материје. Земљиште је, такође, и основа најстарије и у дугом времену најзначајније човекове привредне делатности – пољопривреде. У његовом саставу учествују четири основне компоненте: минерална материја (45% масе), органска материја (5%), вода (30%) и ваздух (20%).

Педосфера је сложена и динамичка целина настала као продукт геолошке подлоге, климатских услова, живих организама и других, пре свега антропогених, утицаја. Стварање земљишта почиње процесом механичког и хемијског распадања површинских делова литосфере. На овај начин настаје „скелет“ будућег земљишта које обогаћивањем минералним материјама и водом, а касније и органским материјама постаје способно да омогући егзистенцију и развој живота. Присуство живог света подстиче даљи процес педогенезе у правцу формирања потпуних или развијених земљишта.

Иако је педосфера у односу на укупну литосферу мањег распрострањења, незнатне запремине и још мање масе, она је једна од основних услова живота, а у ситуацији све бројнијег човечанства и све већих потреба за храном, свакако, и најзначајнији природни ресурс. Као природна и економска категорија је ограничена, тешко се увећава по површини, а моћ обнављања и регенерације неупоредиво је тежа и спорија него код других природних ресурса (шуме, воде, ваздуха и др.). У том смислу педолошки покривач представља једну од најосетљивијих и за остварење циљева опстанка човечанства најважнијих компоненти природне средине.

Биосфера

Живот је за сада можда и највећа специфичност планете Земље у безграничним просторима Космоса. Он прожима делове атмосфере, хидросфере, педосфере и литосфере. Његова горња граница, у природним условима, је на 12-15 km, а за споре неких бактерија и гљива и 22 km изнад површине Земље. Доња граница је у литосфери на дубини од 5 km.

Биосфера¹⁴ је, иако релативно танка, најмлађа и најсложенија сфера Земље. Сачињава је 500.000 врста биљака, преко два милиона врста животиња и непознат број врста микроорганизама. Она је пресудно значајна за размену материје и енергије и остваривање јединства планете. У суштини, биосфера представља резултат међудејства живе и неживе материје које је Земљи подарило бескрајну и мозаичну разноврсност биотичке и абиотичке природе и њену уникалност у Сунчевом систему.

Еволуција Земље и еволутивна међузависност њених, за појаву живота егзистенцијално значајних, сфера (литосфера, атмосфера, хидросфера, педосфера) указује да је она била дуга и сложена. Иако најстарији откривени трагови живота на Земљи датирају од пре 3,2, претпоставља се да његова укупна еволуција траје 3,8 милијарди година. Живот се појавио у води и она је скоро 2,5 милијарди година била једини животни медијум. Интензивнији развој живота, по обиму и разноврсности, карактеристичан је тек за 1/6 укупног времена његовог постојања, односно за последњих 600 милиона година. Живот на копну као новој еколошкој ниши датира од силура, односно од пре 420 милиона година¹⁵.

Постанком и развојем живота означено је ново раздобље у еволуцији и преображају Земље. Под утицајем живих организама и продуката њиховог разлагања, односно животом као глобалном појавом, преумеравају се процеси даље еволуције литосфере, атмосфере, хидросфере и педосфере. Да није живота концентрација угљен-диоксида у атмосфери била би 98%, а кисеоника тек 1,9% док би температура на површини Земље износила од 240 до 340 °C.

Животни процеси су главни узрочник и одржавалац перманентних промена код других сфера планете Земље. Ово је нарочито карактеристично за антропозоик или квартар. Током овог, за природу релативно кратког, геолошког периода (антропоген) јавио се човек (*homo sapiens*) и наметнуо као конститутивни елемент биосфере (антропосфера). По својој бројности,

---

¹⁴ Појам *биосфера* у науци се јавио у другој половини XIX века, и у најопштијем смислу је означавао учење о животу живих бића на Земљи.

¹⁵ Иако је копно касније “оживело” на њему је сада концентрисано 99,5% укупне биомасе Земље.

просторној присутности (ширење екумене) и способности (аграрна и индустријска револуција) човек је истовремено постао и несумњива прворазредна геопросторна сила која је, поред осталог, и саму биосферу трансформисала у биотехносферу. Под његовим утицајем се стално развијају и усложњавају облици постојања и кретања материје и енергије тако да он, нарочито интеракцијама преко биосфере, постаје све значајнији позитиван али и негативан фактор¹⁶ у еволуцији система званог планета Земља.

Изнедрен из дуге и сложене еволуције неживе и живе природе човек је, захваљујући свом интелектуалном капацитету, далеко највећем међу свим живим организмима, преузео велику одговорност како за свој, тако и за општи биолошки опстанак, односно постао један од најзначајнијих чинилаца даљег развоја и опстанка живота на планети Земљи. Отуда и његова морална одговорност за оно што се збива на њој. Питање односа према планети Земљи је, стога, питање односа човека према ономе што му је даровано животом – ретким а можда и јединственим феноменом у бескрајним просторима Вационе.

Литература

- Brown, L. R., (1991) *The New World Order in: State of the World 1991*, A, Worldwatch Institute Report on Progress Toward a Sustainable Society, W.W. Norton & Company, New York.
- Љешевић А. М., (2000), *Животна средина – теорија и методологија истраживања*, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.
- Љешевић А. М., (2002) *Рурална екологија*, Географски факултет, Београд.
- Пантић Н., (1984) *Природа и човек*, Зборник, Човек и природа, бр. 51, Галерија САНУ, Београд.
- Тушинский Г.К., (1966) *Космос и ритмы природы Земли*, Серия "Новое в науке", Просвещение, Москва.
- Thanh N.C., Tam, D.M., (1990) *Water Systems and the Environment*, Environmentally – Sound Water Monogement, Universiti Press Oxford.
- Федосеев А.И., (1974) *Гидросфера: граници и маси води в неј*, сериј. геогр. Извес. АН СССР, Москва.

---

¹⁶ Директним или индиректним утицајем човека Планета годишње губи 17-18 милиона ха шума што значајно угрожава њену иначе недовљну шумовитост (30,3%) али и друге егзистенцијалне (еколошке) и производне (економске) ресурсе.

Haggett P., (1975) *Geography: A Modern Syntesis*, International edition, Harper & Row Series in Geography, London.

Чолић Д., (1973), *Опита теорија животне средине*, Атеље за графичке комуникације, Београд.